

көрсетеді. Мұндай баяндау үлгісі эмоционалды әсер етуді мақсат етеді.

Көркем емес мәтінде сөйлеудің рационалды-логикалық құрылымы мазмұнды берудің эксплициттілігімен және жүйелілігімен ерекшеленеді. Мұнда эмоционалды сөздер мен экспрессивті конструкциялар болмайды. Мұндай сөйлеу эмоционалды-риторикалық құрылымы басым көркем немесе публицистикалық мәтіндерден ерекшеленді. Мәселен, төмендегідей сөйлем-айтылымдарды салыстырайық: *Свою остановку он узнал, сошел. Теперь километра полтора надо было пройти по широкой улице унылого заводского типа, без дерева, раскалённой* (А. Солженицын Раковский корпус). Сал.: *Он узнал свою остановку и сошел. Теперь надо было еще пройти километра полтора по широкой раскаленной улице унылого заводского типа, не имеющей ни одного дерева.*

Толыққанды лекикалық сәйкестікке қарамас-тан, эмоционалды тұрғыда бұл айтылымдар сәйкес келмейді. Екінші нұсқа өз эмоционалдылығын жоғалтқан. Осындай айтылым үлгілерін салыстырғанда, қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екендігін анықтаудың қажеті жоқ, ең жақсысы олардың қайсысы мәтіннің мақсаттық негізделуіне сай келетінін анықтау.

Ал мына мәтіннің құрылымын қарастырып көрейік:

«Біреу келіп, менің қолымды алып дистресс-стен күйзелуге, күйзелуден жабырқаңқы көңіл-күйге, сөйтіп қайғы арқылы қуанышқа алып шығу керек.

Бірақ мені кім алып шығады? Күйеуім? Құрбым? Костя мен Машка Кудряцева?

Қоңырау шалынды. Мен көзімді үстелден телефонға жүгіртемін. Телефон үн-түнсіз. Сол кезде мен есікті қағып тұрғанын түсінемін. Орнымнан тұрып есікке қарай бет алдым. Есікті аштым.

Есік алдында – итальян тілінен аударғанда «сұлу әйел» дегенді білдіретін Белладони есімді менің көршім тұр екен».

Көріп отырғанымыздай мәтінде ешқандай образды (ауыстырмалы) қолданылған, эмоционалды сөздер жоқ. Алайда мәтіндегі фразаларда эмоция жоқ деп айта алмайсыз. Сұраулы құрылымдар, қайталаулар, парцелляция, грамматикалық құрылымдардың толық еместігі т.б. үзіндінің көркем мәтінге жататындығын көрсетеді.

Бұдан образдылықтың көркем мәтіннің негізі болып табылғанымен, ондағы болатын эмоционалдылықпен міндетті түрде қатар келе бермейтіндігін көреміз. Ал сөздегі образдылық ұғымы өз алдына бөлек қарастыратын мәселе болып табылады.

1. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2004. – с. 279.

2. Михайлов Н.Н. Теория художественного текста. – М.: АСАДЕМА, 2006. – с. 218.

В статье рассматриваются основные проблемы типологии текста, анализируются художественные и нехудожественные тексты.

In this article considered the main problems of text's typologies, analyzed artistic and non artistic texts.

Қ. Ә. Айсұлтанова

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ НЕГІЗІ – ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ

Ұлт пен тілдің бірлігі жөніндегі қағиданың тіл білімінде әлдеқашан айтылып, бұл күнде орнығу дәрежесіне дейін жететін уақытысы болған сияқты. Бұл тұжырымды кезінде әйгілі тілші В.фон Гумбольдтың дәлелдеп кеткені тілші ғалымдар үшін жаңалық емес. Ол өз сөзінде: «Тіл – сөйлеу арқылы ойды жеткізу үшін тұрақты қайталанып отыратын рухтың күші. Демек, әрбір ұлт өз тілінің шеңберімен қоршалған», - деп көрсеткен еді (1,349).

Бұл қағиданы белгілі қазақ тілшісі, академик Ә.Қайдаров та нақтылай түсіп, тілдің ұлттық

ерекшеліктерге сай қалыптасатын қызметінің арқасында ұлт туралы толық мағлұмат алуға болатындығын айтып өткен еді (2,11). Тілдің ұлтқа қызмет етуі, ұлтпен тығыз бірлікте өмір сүретіндігі туралы академик Ә.Қайдаровтың тілдің кумулятивтік қызметін ашып көрсетуі де маңызды. Өйткені, тілдің негізгі қызметтерінің бірі ретінде мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Тілдің бұл қызметі терминологиялық тұрғыдан да үлкен қажеттілікке ие.

Тіл мен ұлт психологиясының бірлігіне қатысты орыс тілшілерінің бірі А.Леонтьевтің

мақаласында: «Сөйлеу (қарым-қатынас тіліндегі) тіліндегі ұлттық ерекшеліктерге қатысты көптеген фактілер жинақталып, бақылаулар жүргізілсе де, бұл мәселе соңғы уақыттарға дейін ғалымдардың назарынан тыс қалып келді», - деп көрсетеді (3,5).

Қазақ тілінің қоғамдық ортадағы жүзеге асуынан, тілді қолданушылардың жаппай тілдің қызметін кері түсінуінен әлі де бұл қағиданың өз шарықтау шегіне жетпегендігін байқау қиын емес. Әсіресе, қазақ тілін қолданушылар арасында, қазақ мемлекетінде бұл айқын сезіліп отыр. Бұған дәлел – қазақ тілінің жай-күйі.

Бұл орайда қырғызстандық тілші А.А.Брудный тілді қолданушылар мен олардың психологиясын зерттеген еңбегінде: «Тіл халықтың үздіксіз жасаған туындысы ретінде анықталады, сондықтан тіл көп жағдайда халық өмір сүріп отырған болмыспен, оның бүгінгімен тығыз байланысты. Бірақ тілді халықтың өткенімен де, оның ұлттық мәдениетінің өзіндік ерекшелігімен, қыр-сырымен немесе романтиктер айтып жүргендей «халықтың рухымен» анықтайды», - дей келіп, тілді формалық тұрғыдан зерттеу бағытын: «Шындығына келсек, қазіргі тіл білімінде тіл таңбалар жүйесі немесе жалпы қандай да бір «жүйе» ретінде қарастырылады. Расында тілді жүйе ретінде қабылдауға, тіпті формулалар мен кестелер түрінде көрсетуге болады. Алайда, керісінше бір кездерде роботтың адамға ұқсамайтыны сияқты, жасалған формулалар мен кестелер тірі тілге ұқсамауы мүмкін. Сондықтан егер робот туралы ғылым адам туралы ғылым бола алмайтыны сияқты қазіргі тіл білімі де тіл туралы ғылым емес», - деп сынға алады (4,87). Ғалымның пікірінше, тілдің табиғатын халықтың психологиясымен бірлікте қарай отырып қана тануға, тілдік қабілетін, қыр-сырын жан-жақты ашып көрсетуге болады. Бұл тіл мен терминологияның ұлттың психологиясымен тығыз бірлікте болатындығына, оның өзгерісіне тәуелді екендігіне қатысты ойларымызды нақтылай түсетін ғылыми пікір болып табылады.

Дегенмен тіл мен ұлттың бірлігінің қағидасы басқа тілдердің қолданысы арқылы, қоғамдағы қызметі арқылы дәлелденбеген қағида деп айта алмаймыз. Ол қағиданың қажеттілігін дәлелдейтін дәйектер жетерлік. Ал біз сол қағиданың қажеттілігін тіл ғана емес, терминология саласынан да байқап отырмыз. Яғни терминология да ұлттың өз тіліне деген қажеттілігін және керісінше, тілдің ұлтқа деген қажеттілігін керек етіп отырғаны шындық. Соның нәтижесінде, ұлттық терминология да өз ұлтының қажет-

тілігін керек етеді. Біздің қоғамда терминология саласына қатысты бұл қажеттіліктің тым зәру екендігін еске алсақ, ұлт терминологиясының жай-күйі қаншалықты дәрежеде екендігін аңғару қиынға түспейді.

Ал терминологияның ұлтты, ұлттың терминологияны қажет етуі түптеп келгенде ұлттық сана, ұлттық психологиямен, ұлттық болмыспен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан, өзімізге белгілі, біздің қоғамда ұлттық терминдерді жасауға қарсы қоғамдық пікір тым белсенді бой көрсетіп жатады. Әсіресе, тілшілер тарапынан өзін маманмын деп есептейтіндердің көпшілігі-ақ, бұрынғы үрдістегі өздеріне үйренген терминдерден ажырағылары келмегендіктен осындай пікірлерін дәлелдеп бағады. Ондай топ тіпті қарапайым халықтың өзінен де көрініс тауып жатады. Бұл орайда белгілі тілшілер Н.Хомский мен Дж.Миллердің: «Тілдің дәл анықтамасын беру – бұл бір міндет, ал тілді қолданушылардың анықтамасын беру – ол басқа міндет. Бұл міндеттер бір-бірінен өзара тығыз байланысты, бірақ бір мәселе емес», - деген пікірінде негіз бар (5,38). Алайда, ұлт тілінің тағдыры ұлт тілін қолданушыларға тәуелді екендігін де ескеру керек сияқты.

Оның үстіне, қазақы халықымыз деп есептейтіндеріміздің өзін ұлттық психологиясы өз дәрежесінде деп айта алмаймыз. Бар психологиялық жай-күйдің өзі ұлттық құндылықтарды тануға, түсінуге қазіргі кезде жеткіліксіздеу деңгейде сияқты. Оның анығы солай да. Өйткені, қоғамдық өзгерістер мен қоғамның жалпы болмысы ұлт санасына, сонымен байланысты ұлт тілінің өзгеруіне де ықпал етпей қоймайды. Бұған әрі дәлел ретінде, әрі осындай мәселеге қатысты психолінгвистикалық бағыттағы еңбектердің бірі ретінде Д.Л.Спивактың «Язык при измененных состояниях сознания» (1989) атты еңбегін атап өтуге болады. Қоғамдық өзгерістердің таным мен тілге қатысы жөнінде Д.Л.Спивактың еңбегіне алғы сөз жазған ғалым В.И.Медведев таным (познания) процесі туралы, оның әр ғылым тарапынан қарастырылғандығын айта келіп: «жалпы, біздің қазіргі түсінігіміздегі таным қоғамның әлеуметтік дамуымен, әлеуметтік және дүниетанымдық мәдениетінің дамуымен, сондай-ақ, жеке тұлғалардың физиологиялық және психикалық динамикасымен де байланысты», - деген пікірі арқылы таным мен психологияның, тілдің бірлікте қаралатындығын айтып өтеді (6,3).

Бір ауыз сөзбен айтсақ, біздегі, яғни қазақтардағы психология, қазіргі қазақтардағы таным-түсінік шын мәніндегі қазақтың таным-

түсінігі, психологиясы емес. Бәлкім орысша сөйлеп кетуге, ойлап кетуге бейім қазіргі буын да, оған ілесіп кете баратын қазақ тілділердің өз тілін қолданудағы қазіргі жайы да соның дәлелі шығар.

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1985.

2. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.

3. Леонтьев А. Национальные особенности коммуникации как междисциплинарная проблема. Объем, задачи и методы этнопсихоллингвистики // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977.

4. Брудный А.А. Семантика языка и психология человека. – Фрунзе: Изд-во «Илим», 1972.

5. Н.Хомский и Дж.Миллер. Введение в формальный анализ естественных языков. Вып.1. – М., 1965.

6. Спивак Д.Л. Язык при измененных состояниях сознания. – Л.: Наука, 1989.

* * *

В статье рассматриваются основы развития национальной терминологии казахского языка.

* * *

The base of national term building of the Kazakh language is national psychology.

This problem has been considered in this article.

А. Н. Алишариева

ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ҚОСТІЛДІЛІКТІҢ КӨРІНІСІ

Қазіргі Қазақстандағы тілдік жағдаят көптілді және экзоглосты деп қарастырылады. Байқағанымыздай, Қазақстанның өзінің бір ерекше тілдік жағдайы бар, себебі, елде сан алуан тілдің түрлері бар және осы тілдердің басым бөлігін екі коммуникативті қуатты тілдер таразылайды – қазақ және орыс тілдері. Қостілділік – бұл республикадағы ең маңызды тілдік көрсеткіш болып табылады. Сондықтан, қостілділік феномені – мәселесін елімізде лингвистер, әлеуметтанушылар, политологтар, журналистердің жетік бақылауына алынып отыр.

Отандық тіл білімінде қостілділік мәселелері Э.Д. Сулейменова, М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, С.Е. Байбульсинова, М.К.Исаев, Б. Хасанұлы, М.К. Мурзағалиева, Ж.Ж. Нуртаева, А.И. Рабинович, М.Р. Абитова, Т.Я. Зенкова, Г.А. Габдуллина, Н.С. Мұстафа еңбектерінде қарастырылған. Б.А. Ахатова, Ә.Қ. Шаяхметова, Ж.Қ. Ибраева психоллингвистика аспектісінде талқылаған. *Билингвизм* терминіне қатысты ғалымдардың бірнеше тұрақты тұжырымдары бар (Л.В. Щерба, У. Вайнрайх, А. Розенцвейг). Тілдер қатынасы теориясының негізін салушы У. Вайнрайх пікірі бойынша екі тілді алма кезек қолдану тәжірибесі – қостілділік [1]. Тілдерді меңгеру деңгейін әр зерттеуші әр түрлі анықтайды. Кей ғалымдар қостілділікті – екі немесе бірнеше тілдерді әр түрлі деңгейде білу (Б. Хасанұлы, М.К. Исаев) деп қарастырса, ғалымдардың бір тобы – екі немесе бірнеше тілді ана тілін білу деңгейінде меңгеруі деп қарастырып жүр.

Қостілділік түсінігін әр зерттеуші әр түрлі

анықтайды. Белгілі ғалым Б. Х. Хасанұлы «Қостілділік – белгілі бір территория көлеміндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдерінің, бүкіл қоғамның (социумның) әр түрлі жағдайда екі тілді (әдетте ана тілі мен екінші бір тілді) алма кезек немесе қатар қолдануы деген анықтама бере отырып, "Егер адам, адамдар тобы, қоғам этникалық белгісіне қарай қанша алуан болса да, екі тілде сөйлесе (жазса, оқыса) ғана қостілді (билингв) болып саналады" [2] деген қорытындыға келеді. Ал К. Гавранек билингвизмді «тілдік қатынастың ерекше жағдайы» ретінде анықтай отырып және осы терминді қолдану тек ұжымдық екітілділікке қатысты екенін нақтылап, кең көлемде түсінік береді [3]. В.А. Авронин билингвизмге төмендегідей анықтама береді: "Шамамен екі тілді және одан да көп тілдерді бірдей еркін меңгеру. Нағыз қостілділік екінші тілді меңгеру деңгейі бірінші тілді меңгеру деңгейіне жеткенде ғана басталады" [4]. Билингвизм түсінігі және екі тілді меңгеру деңгейі туралы толық анықтаманы Е.Ю. Протасова былай деп тұжырымдайды: "Қостілділік жеке жағдайда, ал көптілділік жай мағынада – екі тілде қатар сөйлеу мүмкіндігі, яғни, екі тілді деңгейінің ана тілін меңгеру деңгейіне сәл де болса жақын болуы, ал ғылыми тұрғыда - күнделікті өмірде екі тілді жүйелі қолдану. Тілдердің қоғамда толық жетіліп дамуы немесе тең дәрежеде қалыптасуы, сондай-ақ, бір-бірімен араласып кетуі, немесе, бір-бірімен тәуелсіз жағдайда болуы мүмкін. Тұрақты тілдік жағдайда, қоғамда мәртебесі